

TÖRTÉNETI IRODALOM

Deák Ágnes
„ZSANDÁROS ÉS POLICZÁJOS IDŐK”
Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867.
Osiris Kiadó, Bp., 2015. 662. o.

A vizsgált időszak (1849–1867) a magyar történetírás egyik „mostoha” fejezete. Leegyszerűsítve és némileg sarkítva: az osztrák önkényuralom, valamint az arra válaszként adott magyarországi passzív ellenállás jellemzi ezt a közel 20 évet. Az utóbbi időben számos új kutatás irányul erre a korszakra, amely felülvizsgálja a korábbi történetírók által megteremtett és a közvélekedésbe is átkerült sztereotípiákat. Deák Ágnesnek ebben komoly szerepe van, mind a korszak egészét áttekintő munkái, mind az egy-egy részterületre (nemzetiségi kérdés, államrendőrség, sajtótörténet, községi autonómia) koncentrááló művei fontos láncszemei ennek a folyamatnak. Német és angol nyelvű publikációi meghatározó alapmunkák a korszakkal foglalkozó külföldi történészek számára is.

A kötet Deák Ágnes akadémiai doktori disszertációja, amely egy olyan témát, intézményt jár körbe, amelyet még az osztrák történetírás sem tárt fel ilyen részletességgel. (A *Die Habsburgermonarchie* című sorozat, amely nemzetközi szerzőgárdával dolgozik, más szempontok alapján tárgyalja a birodalmi intézmények történetét.)

Az 582 oldalnyi főszöveget 19 táblázat és további mellékletek egészítik ki, a források és a szakirodalom arról tájékoztat bennünket, hogy a szerző hatalmas kéziratos és nyomtatott forrásanyagot dolgozott fel. (A források ismertetése, illetve azok hiányának indoklása a főszövegben kapott helyet.) A szakirodalmi jegyzék 232 tétele ugyancsak meggyőzően bizonyítja, hogy az olvasó egy alapos történetírói munkát tart a kezében. A kötet végén találjuk továbbá a felhasznált 25 illusztráció leőhelyének listáját, valamint a névjegyzéket.

A Deák Ágnes által a *Bevezetésben* megadott cél: a Magyarországon felállított állami rendőrségi szervezet bemutatása, működési mechanizmusainak megrajzolása, az államrendőrségi adatgyűjtés jellemzése, illetve az informátorok kiletének „leleplezése”. Említésre kerül az információszervezésben részt vevő összes hálózat: rendőrség, csendőrség, hadsereg, titkos postai páholyok, közigazgatási hatóságok, de a vizsgálat középpontjában az államrendőrség áll. Elsőként az erről szóló fejezeteknek az összefoglalását kíséreljük meg.

A kötet első fele logikusan tárja elénk a kijelölt évkör „rendőrügyét”, bepillantást nyújtva a megelőző korszak államrendőrségi rendszerébe is. Az 1849-től 1859-ig tartó időszak tárgyalása Alexander Bach belügyminiszter és Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy tevékenysége köré szerveződik. Az 1848-as események után

Bach irányításával decentralizált formában épült újjá a rendőrségi szervezet, és 1852-ig a közigazgatás részeként működő rendőrség felügyeletét a belügyminiszter gyakorolta. Bach célja az volt, hogy bizonyítsa: „a civil hatóságok képesek a rendfenntartásra” az ostromállapot megszüntetése után is. (41.) Valójában a rendszer ilyen próbájára nem volt lehetőség, még az ostromállapot felszámolása előtt történt ugyanis egy lényeges változás a rendőrség helyzetében. Az 1849-ben a hadseregből kiváló, önálló sodó csendőrség élén álló Johann Kempen lett az 1852-ben életre hívott Legfelső Rendőrhatóság vezetője. Az új rendvédelmi főhivatal vezetését Kempen a birodalmi centralizáció eszméjének megfelelően kezdte meg, egy központosított rendszer kialakítását tűzte ki célul. Bach ugyanakkor igyekezett továbbra is minél több emberét a hivatalban tartani, hogy az új szisztémában is érvényesüljön a befolyása. Bach és Kempen rivalizálása 1859-ben ért véget, amikor mindkettőjüknek meg kellett válnia a hivatalától. A „rendőrminisztérium” továbbra is működött Kempen utódainak vezetésével, egyúttal a korábbi aktivitás mérséklődésével. A szervezeti keretek jelentősen már nem változtak.

Kempen bukása után a hivatal meggyengült, a csendőrség megszüntetése is felmerült, amire azonban a magyarországi helyzet miatt nem került sor. Az 1860–1861-es nehézségek után 1862-től ismét erősödött az államrendőrségi tevékenység, az 1860-as évek közepén viszont üresen hagyták a rendőrminiszteri posztot. Az 1867-es kiegyezéshez vezető tárgyalások során pedig már a magyarországi ügyek átadását kellett előkészíteni.

A magyarországi helyzetet a birodalmi intézmények, intézkedések határozták meg 1849 és 1859 között, jelentős szerep ezen a téren Albrecht főherceg kormányzónak, illetve a pest-budai rendőrkapitánynak, Joseph Protmann-nak jutott. Az első törést ebben a folyamatban a Bach-rendszer bukása okozta. 1859 és 1860 folyamán a magyarországi ügyek fő feladata a politikailag veszélyes egyének megfigyelése lett. 1860-ban és 1861-ben, az egymást követő politikai kurzusok idején fontossá vált az államrendőrségi működés folyamatosságának biztosítása, egyúttal a korábbi tevékenység nyomainak eltüntetése.

Az 1860-as években Pálffy Móric kormányzó, valamint a Protmann-t váltó Joseph Worafka személye vált meghatározóvá. A visszaállított kancellária az államrendőrségi információszerezés terén háttérbe szorult. 1866-ban intézményi reformokat terveztek, azonban a politikai események erre már nem hagytak időt, a bécsi vezetésnek egyre inkább az ügyek átadására kellett felkészülnie.

Az Andrássy-kormány működésének előkészítéséhez hozzátartozott a Bécsből irányított ügynökhálózat leépítése, illetve átalakítása. Ez azonban nem jelentette a bécsi információszerezés teljes megszüntetését, 1867 után is érkeztek jelentések Magyarországról Bécsbe. A magyar politikai vezetés mindezzel nyilvánvalóan tisztában volt, de nem tették szavá.

Hogyan jellemezhetjük mindezek alapján a korszakot? A jellemzők egy részére Deák Ágnes már a *Bevezetésben* felhívja a figyelmünket. Elsőként említhetjük az alapvető kérdések tisztázását az államrendőrség kapcsán, például azt, hogy mi is pontosan ennek a hivatalnak a feladata, és hogy melyik minisztérium hatásköre alatt kell működnie. A feladatkör szélesedése (egyesületek, sajtó, színházak, idegenek ellenőrzése stb. 11.) utal az államrendőrség jelentőségének növekedésére, az önálló „rendőr-minisztérium” felállítása pedig jelzi a rendőrügy emancipálódását. Érdekes eredményt mutat ugyanakkor az – egy későbbi fejezetben tárgyalt – anyagi háttér, vagyis az államrendőrség költségeinek vizsgálata. A közbiztonságra (rendőrség, csendőrség) fordított összeg ez alapján némi növekedést mutatott, azonban nem volt kiugróan magas. Ráadásul a korszakot mindvégig jellemző központi törekvés, ami megtakarításra utasította a hivatalokat, a rendőrügyek terén is érezte hatását.

Kiemelendő továbbá – a modern államigazgatás kiépítéséhez igazodva – a szakszerűsödés. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy például a rendőrügynöki feladatkör

hivatássá vált volna. Szembetűnő viszont a maiakhoz hasonló eszközök használata, mint az internálás vagy az átvilágítás. A legjellemzőbb problémaként pedig kiemelhető az intézményi hierarchián belüli információáramlás útja, mint fő konfliktusforrás.

A kötet második része a konfidensek világába kalauzolja az olvasót. Az itt tárgyalt fejezetek alapján a feltételezés, hogy rendőrügynökök özönlötték volna el a Habsburg Birodalmat, illetve Magyarországot, nem igazolódik. Az ügynökök alacsony száma még akkor is meglepő a kortársak becsléseihez viszonyítva, ha figyelembe vesszük bizonyos források hiányát, valamint a nem nevesített és nem regisztrált közreműködőket.

A jelentők kapcsán Deák Ágnes kiemeli, hogy a korszakban még nem voltak szak-képzett kémek, ügynökök. Ezért is lehet meglepő a beazonosítható ügynökök sokszínű háttere. Az információszerzés és -szolgáltatás vállalása mögött számos ok húzódohatott meg, a legfőbb természetesen az anyagi haszonszerzés lehetett. A korszak legeredményesebb magyar ügynöke, Wargha István egy kisebb vagyont kapott azért, mert segédkezett a császári hatóságoknak a magyar korona megtalálásában. Rendőrügynöki hivatásról ugyanakkor még nem beszélhetünk ebben az időben, legfeljebb ideiglenesen vagy mellékállásként működhetett ilyen formában az információszerzési tevékenység. Hozzáteve, hogy a bizalmi viszony megszűnésével a megfigyelőből könnyen megfigyelt válhatott.

Az *ügynökök alkalmazóik szemüvegén keresztül* című fejezetben néhány olyan részletre (fedőnév választás, érintkezés megbízó és megbízott között stb.) is fény derül, amelyek még inkább bevezetik az olvasót az „ügynökhálózat” mindennapi működésébe. Természetesen néhány portréval is megismerkedhetünk a birodalmi és a magyarországi ügynökök közül.

Sokan talán ezt tartanák a kötet legizgalmasabb részének, azonban hasonlóan izgalmas részleteket tartalmaz az a fejezet, amely a közvélemény szempontjából közelíti meg a „besúgó-kérdést”. Az államrendőrség történetének különösen érdekes állomásai a korszak politikai kurzusváltásai. Az 1860-as évek elején úgy tűnhetett, hogy a lakosság megfigyelése enyhült. Ezekben az években a közvélemény hangja is felerősödött, a besúgó-kérdés kapcsán fokozottan. Ekkor kezdtek el keringeni a „spicilisták”, amelyeknek érdekessége, hogy a rajtuk szereplők között kisebbségben voltak azok, akik valóban „besúgóként” tevékenykedtek. Leleplezések azonban sem ekkor, sem 1867 után nem történtek, sőt 1875-öt követően, vagy 1906 és 1909 között sem került ilyesmire sor. A besúgóvád azonban fennmaradt, és bekerült a politikai kampányok retorikájába.

A kötet végén Deák Ágnes felteszi a kérdést, amely nyilván a legtöbb olvasóban felmerül: Sikeres volt-e a korszak államrendőrsége? A válasz értékeléséhez figyelembe kell vennünk a szerző megjegyzését, miszerint teljes mértékben csupán az elképzelések rekonstruálhatók a megmaradt tervezetek, javaslatok alapján. Ezek megvalósulása, illetve a megvalósult rendszer sikeressége inkább csak mozaikszerűen rajzolható meg.

Ami biztosan állítható, hogy a magyarországi politikai és katonai szervezkedéseket mind az 1850-es, mind pedig az 1860-as években sikerült idejében leleplezni, illetve felderíteni. Ugyanakkor hamis információk, felsülések, álügynökök tevékenysége is jellemezte az információszerzést. A teljes lefedettséget ráadásul lehetetlenné tette a társadalmi hatókör korlátozottsága, az arisztokrácia megfigyelése nehéz feladatnak bizonyult. Új kihívást jelentett továbbá a modern kommunikációs eszközök – például a táviró – megjelenése, illetve azok magánszemélyek általi használata.

Az *Összegzés* további szempontokat is vizsgál, ezek közé tartozik többek között a rendőrség és a dinasztikus politika viszonya, a nemzetközi kitekintés, az 1848 előtti időszakokkal való összehasonlítás, a kontinuitás kérdése az ügynökök alkalmazása során, valamint a magyarországi hálózat speciális jellemzői.

A kötet és a Deák Ágnes által elvégzett kutatás konklúziójaként három elemet emelnénk ki a szerző záró gondolataiból. A vizsgált korszakban a rendőrség működése

egyrészt nem tudta ellensúlyozni, helyettesíteni a politikai rendszer konszolidációjának hiányát, sőt nehezítette a bizalom kiépülését az uralkodó, illetve a központi kormányzat felé. Ez a megállapítás igaz a többi rendvédelmi szervezetre, sőt a „civil” hatóságokra is. Lényeges ugyanakkor, hogy a megfigyeltség az egész társadalmat érintő, ezért sokak számára új élménye hogyan nagyította fel a rendőri hálózat hatékonyságát, a besúgók számát, illetve a központi hatalom mindent látó szemétől való félelmet.

A metternichi idők árnyéka vetült tehát a kiépülő polgári államigazgatás szervezeteire, egyúttal azonban a következő század is felsejlik a sorok között. A kötet ezért akár a 20. századi államrendőrséggel, ügynökökkel, megfigyeltekkel foglalkozó kutatók számára is megfontolandó módszertani szempontokat kínálhat.

Feszés, a központi témára koncentrááló munkával van dolgunk, amelyben a köztörténeti háttér összefoglalása csupán néhány bekezdés, azonban ez bőven elegendő a politikai folyamatok megértéséhez. A száraznak ígérkező intézménytörténeti fejezeteket a hivatalnokok portréi, a közöttük zajló személyi és hatalmi rivalizálás, a háttérbeli intrikák bemutatása színesíti. Több helyen felbukkan Ferenc József személye, illetve az ő szerepe a hivatalszervezet kiépítésében, a személyi döntések meghozatalában, ami ugyancsak új elemekkel bővíti azt a mozaikot, amelynek darabjait Deák Ágnes összegyűjtötte és egységbe rendezte.

Manhercz Orsolya

Ján Gašpar – Eleonóra Blašková – Mária Mihóková
LEXIKON KOŠIČANOV 1848–1938. I. DIEL A–I
Equilibra, Košice, 2014.

Két éve jelent meg, mégis eddig méltatlanul kevés visszhangot váltott ki a Kassaiak Lexikonjának első kötete, melynek összeállítói mintegy 2000 kassai személy életrajzi adatait és az ehhez tartozó szakirodalmat gyűjtötték egybe. A Kassai Állami Tudományos Könyvtár kollektívájának persze megvan a maga hagyománya e téren, az elmúlt évtizedekben is számos bibliográfiát, Kassa társadalomtörténetének kutatásához nélkülözhetetlen kézikönyvet adtak ki. Mária Mihóková és Michal Potemra bibliográfiáit a mai napig haszonnal forgatja az 1918 előtti vagy az 1938 és 1945 közötti Kassa iránt érdeklődő kutató. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az ilyen munkák nagyrészt egy-egy könyvtáros önálló teljesítményéhez, mintsem valamiféle intézményi koncepcióhoz lettek volna köthetők, s ez nagy vonalakban az alábbiakban tárgyalt kézikönyvre is igaz. Eleonóra Blašková bibliográfus és Ján Gašpar, a Kassai Állami Tudományos Könyvtár igazgatójának több évtizednyi kitartó gyűjtőmunkájából, s a lokális történelem iránti elkötelezettségéből született meg e mű, melynek alapját Mária Mihóková sok tekintetben pontatlan és kiegészítésre szoruló, 1995-ben megjelent *Slovník košických osobností 1848–1918* [Kassai személyiségek szótára 1848 és 1918 között] című kiadványa jelentette.

A kézikönyv jelentősége elsősorban a kassai tudományos intézményrendszer hiányosságait tekintetbe véve tűnik magától értetődőnek. Kassán több éve működik történelem tanszék, évtizedek óta itt székel a Szlovák Tudományos Akadémia társadalomtudományokkal foglalkozó intézete mintegy tucatnyi történész kollégával, s emellett jelenleg több múzeumban, levéltárban és könyvtárban dolgozó munkatárs fejt ki

publikációs eredményekben sokszor látványos, tartalmában és a tudományosság szempontból azonban elhanyagolható, sőt gyakran nehezen értékelhető tevékenységet.

Az elmúlt két évtizedben szinte semmit sem haladt előre Kassa 20. század első felének, és tegyük hozzá az ezt megelőző időszakok, illetve az 1945 utáni korszak kutatása sem. Nem készültek el az alap kutatások a két világháború közötti időszakról, amely a szlovákiai történetíráson belül igen kedvelt témaválasztás, s ez Kassa tekintetében elsősorban a fenti intézményes háttér rovására írható. Sőt, a dualizmus korabeli Kassával is lényegében a szlovák marxista historiográfia foglalkozott érdemben utoljára.

A magyar kutatók számára persze nem kell különösebben magyarázni, hogy Kassa nem csupán magyar–szlovák viszonylatban fontos. A város egykori multietnikus jellege miatt kiváló esettanulmányként szolgál a 20. század eleji közép-európai változó identitás-bevallás és népszámlálási kategorizáció vizsgálatához, valamint a 20. század eleji impériumváltások városi elit stratégiáira gyakorolt hatásával, és általában a többnemzetiségű társadalmak működésével foglalkozó kutatások számára. Kassa 1918 utáni fejlődéséről egyelőre mégsem olvashatunk helyi viszonyokat elemző, s nem csak az egyetemes politikatörténeti vagy a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából fontos eseményeket ismételtető írásokat. Gyakran a kutatók nyelvtudása is hagy némi kívánni valót maga után, mivel a város 19–20. századi történetének feltárásához legalább négy nyelv (a latin, a német, a szlovák és a magyar) olvasás szintjén való ismerete szükséges.

Persze a város marketingjének és önreprezentációjának nézőpontjából is meglepő, hogy Kassának a mai napig nincs saját várostörténeti monográfiája, annak ellenére, hogy múltjával neves nemzetközi (elsősorban magyar, német, szlovák, lengyel) régész, történész és levéltáros gárda foglalkozik mind a mai napig. Ez a tendencia néhány friss munkának köszönhetően, lassan de biztosan megtörni látszik, ám éppen az 1848 és 1938 közti évtizedekre fókuszáló Kassaiak Lexikonjának kézbevételekor ötlik szembe az elmaradás.

A lexikon kisebb részben levéltári kutatáson, nagyobb részben az 1945 előtti helytörténeti kiadványok és a Kassán megjelent periodikák szisztematikus átnézésén alapul, amelyhez szükség szerint anyakönyvi adatokat, esetleg az adott személyiség leszármazottjai által közölt információkat is felhasználtak a mű összeállítói.

A munka bevezetőjéből kiderül, hogy a lexikon 13 évig készült, első kötete pedig A-tól I-ig mutat be 1895 kassai életrajzot, a legtöbb esetben portrét is közölve az adott személyhez. Az arcképek többsége egyébként Ján Gašpar magánygyűjteményéből származik.

Fontos kérdés, hogy mi alapján választották ki, hogy mely személyiségek kerülhetnek be a kötetbe? Ki számít kassainak a lexikon szempontjából? Az nem, aki csak Kassán született, vagy itt halt meg, de nem itt élte le élete nagy részét, s tevékenységével nem fejtett ki semmilyen hatást a város fejlődésére. Így például a kassai születésű Bacsó Péter, magyar filmrendező, Palotai Boris író fia sincs benne a kötetben, mivel még gyermekkorában elköltözött a városból.

Szerencsés módon nemcsak a szűkebb értelemben vett elit, vagyis nemeselek, híresebb polgárok és művészek életrajzi adatait halmozták fel a kötet szerkesztői, hanem igyekeztek a közélet minden területére kiterjeszteni érdeklődésüket. Így politikusoktól, egyházi személyektől, sportolóktól kezdve számtalan iparost, kereskedőt, tanárt is megtalálunk a kötetben, akik nem feltétlenül kassai születésűek voltak, de életük legalább egy részében nyomott hagytak a város közéletében és tevékenységükről valamilyen írásos emlék maradt fenn. Ennek ellenére hiába kerestem például Hilyovszky Anna, a két világháború közötti városi képviselő-testület egyik magyar képviselőjének életrajzát, miközben olyanok bőven bekerültek az „arcképcsarnokba”, akik csak egy-két évet működtek a városban.

A Kassaiak Lexikonjában ugyanakkor nemcsak társadalmi rétegtől, hanem nemzetiségi hovatartozástól függetlenül is helyett kapott minden szlovák, magyar, német,

cseh, zsidó vagy egyéb származású személyiség. Az ilyen jellegű adatgyűjtés ma már természetes, ám sok szlovák lexikonszerkesztőt még ma is gúzsba köt az etnocentrikus, a múltat szlovakizáló szemléletmód.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a szerkesztők bizonyos tekintetben a jelenleg érvényben lévő szlovák helyesírási szabályokat is figyelmen kívül hagyták művük összeállításakor. Minden 1918 előtt született személy nevét, vagyis a lexikonban található nevek szinte valamennyiét ugyanis a szlovák fonetika szerint kellett volna átírniuk. Ezáltal az Andrassy, Csáky, Forgách, Bárdossy magyar nemesi családnevekből Andrási, Čáki, Forgác, Bárdoši alak vált volna, amely – ahogy azt ennek a gyakorlatnak a szlovákiai és magyarországi ellenzői is hangsúlyozzák – a nevek forrásokban való visszakereshetősége, illetve az adott család vagy személy személyiségi jogainak sérülésén túl is számtalan kivetnivalót hagyott volna maga után. Ettől a meglehetősen tudománytalan névátírási módszertől a szerkesztők szerencsére megkímélték az olvasókat, más kérdés, hogy szlovák körökben ezért mennyi kritika fogja érni a művet. A nemesi nevek magyar formában hagyását egyébként azzal magyarázzák, hogy Kassán és vidékén a nemesség nagy része amúgy is mindig magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ez azonban korántsem mondható el a városi polgárságról, amely az egyes államfordulatok során gyakran változtatta nemzeti identitását, erre a kérdésre azonban nem térnek ki részletesebben.

Noha a vezetékneveket nem szlovakizálták, a keresztnemek szlovák formában is olvashatóak a lexikonban. Sok esetben az eredeti és magyarosított nevet is feltüntetik, illetve azt is jelzik, ha élete során valaki többféleképpen írta a vezetéknevét. A női személynemeknél nem teszi oda a szintén szlovakosító -ová végződést, ha köztudottan magyar és német nemzetiségű személyről van szó.

Kassaiak Lexikonja összességében a magyarul nem olvasó szlovák kutatók dolgát fogja igazán megkönnyíteni, hiszen ők anélkül jutnak majd rendszerezett adatokhoz, hogy akárcsak egy magyar nyelvű forrást vagy korabeli szakirodalmi munkát át kelljen nézniük. Ettől függetlenül persze a magyar tudományosság számára is elkerülhetetlen, hogy nyomon kövesse az ilyen jellegű kézikönyvek megjelenését.

Szeghy-Gayer Veronika

Fazekas István

A HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV MAGYAR VONATKOZÁSÚ IRATAI

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai I.

Levéltári leltárak 10.

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp., 2015.

Több szempontból is régen várt kötettel találkozhat az olvasó, ha fellapozza a címben említett munkát. Egyrészt Fazekas István könyve talán újabb lendületet adhat a meg-megakadó sorozat folytatásának, ugyanis a 9. kötet éppen két évtizede, 1995-ben jelent meg. Az 1980-as évek végén úgy tűnt, hogy a korábbi évtizedektől eltérően végre rövidebb időközökben láthatnak napvilágot a levéltári anyagot részletesen bemutató írások. Néhány év leforgása alatt publikáltak is több ilyen kiadványt, de ennek a

folyamatnak hirtelen vége szakadt. Örömmel láthatjuk azonban, hogy most egy újabb kötettel bővült a széria. Másrészt pedig – amint ezt maga a szerző is megemlíti könyvében – folyamatosan gyarapszik a bécsi levéltári anyag iránt érdeklődők (főként történészek) száma, tehát ez is időszerűvé tette, hogy a kutatók kezébe egy modern, jól használható, tartalmas útmutató kerüljön.

A szerzőnek – aki húsz éven keresztül, 1995-től 2014-ig volt Bécsben a magyar levéltári ügyek delegátusa – valószínűleg eddig is sok kollégája, pályája elején álló, doktori vagy egyetemi tanulmányait folytató történész lehetett hálás, e kötetével pedig „áttételes” formában is jelentős segítséget nyújt azoknak, akik a bécsi levéltári anyagot kívánják felhasználni munkájuk során. Fazekas István hatalmas vállalkozásba fogott, amikor elkezdte összeállítani e munkáját, mégis biztos kézzel kalauzolja el olvasóját az elképzelhetetlen mennyiségű iratanyag között. Jóllehet támaszkodhatott néhány korábbi tanulmányra, ismertetésre, forráskiadványra, ennek ellenére rá várt a tevékenység oroszlánrésze, hiszen számba kellett vennie a szóba jöhető állagokat, ezekről leírást készíteni, feltérképezni a segédleteket, s mindezt úgy, hogy időközben megváltozhattak a jelzetek, a fondok beosztása, az évtizedekkel korábbi leírások pedig mára már elavulhattak.

A kötet két fő részre tagolódik. A bevezetésben a szerző megfogalmazza azt a célkitűzését, hogy be kívánja mutatni a bécsi levéltár magyar vonatkozású iratait, de egyben rendkívül hasznos gyakorlati tanácsokkal is ellátja olvasóit, hiszen felhívja a figyelmüket egyrészt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) honlapján található elektronikus keresőrendszerre, a Scope-ra, másrészt arra is, hogy mivel az még nem biztosít teljes körű segítséget, így célszerű a hagyományos, nyomtatott vagy kéziratoss segédleteket is bevonni a kutatásba. Mindezzel tehát Fazekas István jó értelemben véve túllép az önmaga által meghatározott célon, s praktikus kézikönyvvé alakítja munkáját. (Egyben az is bebizonyosodik, hogy érdemes az olvasók által gyakran kihagyott bevezetéseket is áttanulmányozni.)

A bevezetést követi az első nagyobb egység, a hivaltörténeti rész. Itt a szerző négy fejezetre bontva követi nyomon a HHStA történetét. Az első a létesítéstől 1868-ig veszi számba a történéseket, a második a dualizmus korszakát fogja át, a harmadik az 1918–1945 közötti időszakot, a negyedik pedig a II. világháború utáni korszak eseményeit ábrázolja. Ebből látható, hogy Fazekas István az elbeszélésében kimondatlanul is a történepek politikatörténeti meghatározottságát vallja, hiszen a levéltár általa elmondott historiájának korszakhatárai egyben fontos köztörténeti dátumok is. Mindezt érthető is, hiszen a levéltár működése nem lehetett független a hatóságok (az uralkodók, illetve a kormányok, a parlament stb.) ténykedésétől, sem a különböző történelmi folyamatoktól, esetenként a katalizmáktól.

A szerző a HHStA történetének komplex rajzát adja, ugyanis sorra veszi a személyi állomány és a levéltári anyag változásait, külön szól az ottani magyar dolgozókról is, mindezeket az egyes korszakokban szépen feltérképezi. Az olvasó mégsem érezheti úgy, hogy krónikaszerű felsorolást kell átfutnia, mivel a stílus olvasmányos, adatgazdag, s jól megragadja az egyes időszakokban történt események lényegét. Nem könnyű feladat érthetően, mégis szemléletesen visszaadni mindazt, amit a levéltár működéséről, személyi összetételéről, összegyűjtött dokumentumainak gyarapodásáról (és veszteségeiről), azok kutathatóságáról tudni lehet, de Fazekas István biztos kézzel vezeti végig az érdeklődőt a különböző korszakok eseményein. Szerencsés módon csak a legszükségesebb köztörténeti adatokat közli, így könnyebben érthetővé és befogadhatóvá válik az olvasó számára mindaz, ami az évszázadok során a HHStA-ban lezajlott.

Ebből a történeti elbeszélésből két tendencia látszik kirajzolódni. Az egyik a levéltár, mint modern értelemben vett intézmény kialakulása, szakszerű orgánummá válása (ami természetesen elválaszthatatlan egyrészt magának a történettudománynak a professzionalizációjától, másrészt a polgári-bürokratikus állam létrejöttétől és törvényi

szabályozásától), a másik pedig – némileg talán ezzel ellentétes hatásként – a „nagy-közönség” felé történő fokozatos nyitás. Fontos lépések voltak ezek a tekintetben, hogy a HHStA napjainkra igen látogatott intézménnyé vált, és mind többen férhettek hozzá az ott őrzött dokumentumokhoz, s minden bizonnyal meghatározó jelentőséggel bírt az iratok kutathatóságának időszakonként történő átértékelése (lényegében véve az időhatárok leszállítása) is, hiszen így idővel szinte emberöltőnyi közelségből tanulmányozhatták a kutatók a történelmi eseményeket.

A Fazekas István által elmondott történet azonban a fentieknél jóval több következtetés levonására is alkalmas. A levéltár történetének megismerésén túl kitűnő adalékokat nyújt például a művelődéstörténet kutatói számára is, vagy akár adatokkal szolgálhat a személyközi kapcsolatok feltérképezéséhez, a bürokratikus hivatali szervezet kiépüléséhez is. Így tehát az e kérdések iránt érdeklődők is minden bizonnyal találhatnak hasznos információkat a kötet hivataltörténeti részében. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy a szerző az elbeszélésében a fő hangsúlyt a dualizmus időszakára helyezi, hiszen ennek az ötven évnek majdnem ugyanannyi terjedelmet szentel, mint az összes többi időszaknak együttvéve (negyven oldalt, szemben a negyvenöttel). Ez azt is sugallhatja, hogy Fazekas István értelmezésében a dualizmus ideje volt a legfontosabb korszak, amely köré sűrítendő az intézmény története, s egyben vonatkoztatási pontként is szolgál(hat) más időszakok megítélésékor. Másrészt a történettudomány is talán ezeket az évtizedeket tárta fel eddig a legalaposabban, s magyar vonatkozásait tekintve is ez az ötven év igen gazdag elsődleges és másodlagos forrásokban (elegendő, ha csak a századforduló környékén Bécsben tevékenykedő Thallóczy-körre gondolunk).

A hivataltörténeti részt követi a vaskos kötet legterjedelmesebb szakasza, az ismertető leltár, ami a 605 oldalból mintegy 450-et tesz ki. E rész rövid „előszavából” megtudhatjuk, hogy az intézményben összesen körülbelül 250 000 őrzési egységet tárolnak, ami hozzávetőlegesen 200 állagot és fondot alkot. Ezt az anyagot jelenleg 11 egységbe tagolták be, ezek közül tízet elemez kötetében a szerző (az egyetlen kivétel a *Reposammlung*, vagyis a reprodukciós gyűjtemény). Fazekas István itt ismét felhívja a figyelmet az elektronikus és a hagyományos segédletek együttes használatának fontosságára, majd lezárásként terjedelmes irodalomjegyzéket közöl a HHStA-ról szóló ismertető írásokról.

Mivel a 11 egység közül a legtöbb maga is számtalan alegységre tagolódik, ezeken belül pedig külön állagokat hoztak létre a levéltári anyagot rendezők, így egy meglehetősen bonyolult struktúra alakult ki, amit azonban a kötetben a gondos tipográfának (eltérő betűméretek, vastagítások) köszönhetően könnyen követhet az olvasó. A nagyobb egységekről is minden esetben található hosszabb-rövidebb leírásokat, amelyek bemutatják az adott gyűjtemény keletkezését, jelentőségét, anyagának változásait, s ezekből is hasznos információkat szűrhet ki az érdeklődő. Ezek után olvashatjuk az alegységek, állagok jellemzését, ahol fel van tüntetve az adott anyag évköre és terjedelme is. Fazekas István a leírásban szól az esetleges magyar vonatkozásokról, illetve megemlíti, ha még ilyen szempontból nincs teljesen feltárva az anyag, de megítélése szerint az érdemes egy alaposabb vizsgálatra, mert jelentős hozadéka lehet a magyar történettudomány számára is annak kutatása. Amennyiben az iratok egy részét kiszolgáltatták Magyarországnak, vagy azok valamilyen másolatban megtalálhatók a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, akkor ezt is megtudhatjuk az éppen szóban forgó iratanyag ismertetésénél. A szerző nagyon gondosan feltünteti a kapcsolódó levéltári segédleteket, a nyomtatott ismertetések adatait, a mikrofilmes elérhetőséget (ha van ilyen), és némely esetben vonatkozó irodalmat is közöl.

Mindezek alapján következtethetünk arra a gigantikus munkára, ami Fazekas István kötetének megírása mögött áll. Nem túlzás azt állítani, hogy az utóbbi évek

– vagy évtizedek – egyik legjelentősebb ilyen jellegű vállalkozásának gyümölcsét tanulmányozhatja az olvasó. A mű méltó helyet foglal el a sorozat olyan tagjai mellett, mint Sashegyi Oszkár, Maksay Ferenc, Trócsányi Zsolt vagy Varga Endre munkái, s a jelenkor követelményeinek is teljességgel megfelel. Időszerű volt egy ilyen leltár elkészítése, már csak a Bécset felkereső történészek számának és a kutatási igényeknek a megnövekedése miatt is. Minden bizonnyal sokak kutatását könnyítheti meg a kötet, és a magyar történet vizsgálói számára megkerülhetetlen alapműként fog válni. Csak remélhetjük, hogy a még nem teljesen feltárt anyagokról is hamarosan részletes képet kaphatunk, és jelentős mértékben segítené a történettudományt, ha a közeljövőben minél több hasonló mű születne ilyen magas színvonalon. A kötet időközben már felkerült digitális formában a Hungaricana honlapjára is, így a kutatók otthonról is használhatják, sok más levéltári kiadványhoz hasonlóan.

Bodnár Krisztián

Pascal Fontaine
ÚT EURÓPA SZÍVÉBE 1953–2009.
A kereszténydemokrata képviselőcsoport
és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben.
Hans-Gert Pötering bevezetőjével, Joseph Daul előszavával.
Magyar kiegészítés:
A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe
Szerk. Kiss Mária Rita
Barankovics István Alapítvány, Bp., 2015. 838. o.

Nyugat-Európa 1945 utáni történelmére döntő hatást gyakorolt a kereszténydemokrácia. Nem csak az újjáépülő államok belpolitikájában játszott csaknem mindenhol döntő szerepet, hanem az európai integráció folyamatának megindításában és alakulásában is meghatározó tényezőnek bizonyult. Ezt a történetet rekonstruálja Pascal Fontaine, eredetileg francia és német, majd angol nyelven 2009-ben publikált, immár magyarul is olvasható *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben* című kötete. Az angol változathoz Nyuli Kinga és Miklós Katalin által fordított, a Barankovics István Alapítvány gondozásában megjelent magyar kiadás négy tanulmánnyal, részletes kronológiával és névmutatóval egészül ki, amelyekből a magyar kereszténydemokrácia 20. századi történetének a nyugat-európai folyamatoktól eltérő útját ismerheti meg az olvasó.

A „two in one” kötet mellékletekkel együtt több mint 680 oldal terjedelmű első felének szerzője, a politológus végzettségű Pascal Fontaine, az elbeszélt történetnek nemcsak tudós kutatója, hanem személyes résztvevője is volt: 1974–1979 között az Európai Unió egyik szellemi atyjaként számon tartott Jean Monnet asszisztenseként dolgozott, majd Pierre Pflimlinnek, az Európai Parlament 1984 és 1987 közötti elnökének lett kabinetfőnöke, 1995-től 2008-ig pedig az Európai Néppárt frakciójának főtárgyalóhelyettesként tevékenykedett. Így nemcsak a Képviselőcsoport által termelt írott forrásokat – mint pl. a különböző testületek találkozóinak kiadatlan jegyzőkönyveit, a tanulmányi

napok feljegyzéseit, belső használatra készített jegyzeteket és az Európai Parlamentben lezajlott viták és szavazások anyagait – használta fel, hanem nagyban támaszkodott a frakció elnökeivel és főtítkáraival készített interjúkra és személyes tapasztalataira is. A személyes érintettség mindazonáltal nem válik a mű hátrányára: Fontaine a szakembertől elvárható objektivitással rekonstruálja az eseményeket és folyamatokat. A „bennfentes” szemlélet a kritikát sem nélkülöző, de alapvetően pozitív szerzői hozzáállás mellett mindenekelőtt a kialakuló bürokratikus struktúra működtetőinek mindennapjait leíró epizódokban érhető tetten, amelyek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az elbeszélés nem száraz adathalmazként, hanem hús-vér emberek életszerű történeteként jelentkezik.

A párt- illetve frakciótörténet alapvetően technikai, száraz műfaját Fontaine azzal is közelebb kívánja hozni az olvasóhoz, hogy kiemelt figyelmet szentel a folyamatokat alakító személyeknek. A majdnem hatvan év történetét elbeszélő kötet fő szervező elve önmagában is ebbe az irányba mutat: az Európai Parlament képviselőinek három különböző generációja adja azt a kronologikus elbeszélési keretet, amelyen belül a szerző tematikus fejezetekben tárgyalja az egyes periódusok fő jellemzőit.

Az úttörők 1952–1979 címet viselő első rész az első világháború előtt született alapító atyák generációjának törekvéseit mutatja be, akiknek elsődleges célja a tartós béke megteremtése volt a stabil gazdasági alapokon újjáépített Európában. Ebben a több mint 25 év történetét összefoglaló egységben mindenekelőtt a római szerződés aláírásával (1957) záruló kezdeti időszakról olvashatunk: például a kereszténydemokrata politikusok által kezdeményezett ESZAK-nak, mint a későbbi unió prototípus-közösségének létrejöttéről, vagy éppen a nem nemzeti, hanem politikai eszmerendszer alapján szerveződő kereszténydemokrata frakció létrejöttének jelentőségéről. A további alfejezetek az Európai Közösségek felemelkedésének lépéseit követik nyomon az egységes Parlamenti Közgyűlés létrejöttétől (1958) az első európai választásokig (1979). A mintegy húszéves periódus tárgyalása során Fontaine egyaránt figyelmet szentel az európai integráció belső szervezeti-politikai kérdéseinek (pl. Euratom, közös agrárpolitika, monetáris unió, szociális politika, vagy éppen a nemzetek feletti frakció-titkárság létrejötte) és a kívülről érkező kihívásokra adott válaszoknak (a Közösség bővítése, a Közösség és az ún. keleti blokk viszonya, az afrikai kontinens egykori gyarmati államai iránti felelősség kérdése stb.).

Az építők 1979–1994 című második rész a második világháborút megelőző években, illetve a háború alatt született generáció szerepét vizsgálja. Ez a nemzedék ugyancsak személyes ügyének tekintette egy békében és jólétben élő egységes Európa kialakítását, és ennek érdekében mindenekelőtt az integráció intézményes-jogi kereteinek kidolgozására, valamint gazdasági modernizáció és közös piac kialakítására koncentrált. A tizenöt évet áttekintő rész az immár közvetlen választások eredményeként megalakuló kereszténydemokrata képviselőcsoport szempontjából követi nyomon az egyes parlamenti ciklusok során a közösség különböző szervei között, illetve az Európai Parlamentben lefolytatott főbb vitákat, a közös agrárpolitika alakulását, az Egységes Európai Okmány létrejöttén keresztül a maastrichti szerződésig vezető út történetét, illetve az 1989–1990-es kelet- és közép-európai térségben bekövetkező rendszerváltás közösségi politikára gyakorolt hatását.

A reformerek (1994–2009) címet viselő utolsó nagy egység a második világháború után született nemzedék tevékenységét mutatja be. Ez a generáció már természetes adottságként tekintett az integráció folyamatára, így a fő feladatot a közösségi struktúrák átláthatóságának növelésében, a bürokrácia személytelenségének csökkentésében, az állampolgárok és a képviselők közötti távolság redukálásában, valamint a Parlament hatáskörének bővítésében látta. Fontaine ezt a tizenöt éves periódust részben a frakcióelnökök személye szerint (Wilfried Martens elnöksége 1994–1999, Hans-Gert Pötering elnöksége

1999–2007, Joseph Daul elnöksége 2007–2009) osztja alfejezetekre, részben ismét a fő kihívásokat és folyamatokat elemzi a képviselőcsoport történetének prizmáján keresztül: a tizenöt tagú Unió huszonhét tagúvá bővülését, az integráció szervezeti-intézményes és jogi aspektusai körüli viták alakulását az amszterdami szerződéstől az Európai Alkotmány körüli vitákon át a lisszaboni szerződésig, vagy éppen az euró bevezetésének jelentőségét, illetve a kereszténydemokrata frakció új nemzetközi stratégiáját a kibővített Európában. A történeti elbeszélést a szerző a 2009. évi Európai Parlamenti választások eredményével és az első közép-európai származású parlamenti elnök, Jerzy Buzek megválasztásának szimbolikus jelentőségű történelmi eseményével zárja.

A rendkívül adatgazdag és jól tagolt munka a beszédes fejezetcímeknek köszönhetően is kitűnően használható kézikönyv. Ezt a funkciót a bőséges mellékletek még inkább elősegítik: az időrendi mutató; a Kereszténydemokrata Képviselőcsoport 1952–2009 közötti tagjainak országonként összegyűjtött névsora; a frakció elnökeit, főtítkárait és létszámát az egyes parlamenti ciklusok szerint felsoroló táblázat; a Robert Schuman-medált elnyerő személyek listája; az EPP-frakció Európai Parlamenten belüli képviselői arányát és a nemzeti delegációk frakción belüli megoszlását bemutató diagramok; az EPP-frakció találkozóinak helyét és időpontját összefoglaló statisztikai tábla; az alapos névmutató és a Képviselőcsoport munkatársainak 2008. december 31-i állapot szerinti felsorolása, valamint a 2009. június 7-én megválasztott kereszténydemokrata frakciótagok listája mind hasznos, jól forgatható alapművé teszik a kötetet. A használhatóságot segíti az is, hogy az angol nyelvről fordított magyar szöveget gördülékeny, precíz terminológia jellemzi. A recenzens részéről megemlítendő egyetlen apró kritikai észrevétel, hogy az 1982. május 6-án a Közösségen belüli határok lebontása mellett kiálló „Aix-la-chapelle-i Nyilatkozat” esetében (225.) helyesebb lett volna a város magyar olvasó számára ismerősebben csengő német – Aachen– nevének használni.

A hazai kiadás külön értéke, hogy Pascal Fontaine eredeti munkájának magyar fordítása mellett a magyar kereszténydemokrácia sajátos útját bemutató kiegészítés is helyet kapott a kötetben. A Barankovics István Alapítvány Kereszténydemokrata Tudásbázis projektje keretében elkészült tanulmányok, valamint az azokat kísérő, Szabó Róbert által összeállított kronológiai áttekintés az eszmetörténeti előzményektől kezdve egészen 2010 decemberéig tárgyalják a hazai kereszténydemokrácia történetének főbb eseményeit.

A mintegy száznegyven oldalas magyar vonatkozású kiegészítés, az egységet gondozó Kiss Mária Rita előszavát követően Petrás Évának a kereszténydemokrácia magyarországi eszmetörténetét a kezdetektől 1949-ig bemutató tanulmányával kezdődik. A fejezet hazai és nemzetközi kontextusban elemzi, miként ment végbe Magyarországon az egyház 19. századtól formálódó modern társadalmi tanításának, és a kereszténydemokrácia eszmei áramlatának recepciója és a magyar társadalmi és politikai sajátosságoknak megfelelő alkalmazása. A szerző nyomon követi azt az utat, amely a neotomista fogalmakat használó *Rerum novarum* enciklika organikus társadalmiszemlélete és a természetjog hagyományos katolikus felfogása alapján a 19. és 20. század fordulóján Magyarországon is megkezdődött, majd XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* című évfordulós enciklikájának a két világháború közötti magyar katolikus útkeresésre gyakorolt megtermékenyítő hatását elemzi és összefoglalja az 1945 utáni pártalakulásban is fontos szerepet játszó, főbb ideológusok (Barankovics István, Kovrig Béla, Mihelics Vid) munkásságát. Petrás Éva – Takáts József nyomán – az egyház társadalmi tanításának a korporatív modelltől a parlamentáris demokrácia irányába történő elmozdulását a 20. század két nagy totalitárius rendszerét elítélő, ugyancsak XI. Piusz által kiadott enciklikákhoz (*Divini Redemptoris* és *Mit brennender Sorge*) köti (708.). Ezzel szemben a recenzens Jean-Dominique Durand-nal, a kereszténydemokrácia történetének neves francia kutatójával egyetértésben úgy véli, hogy az említett két

enciklika nem tekinthető a parlamentáris demokrácia felé történő egyházi nyitás döntő dokumentumainak; sokkal inkább XII. Piusz 1944. karácsonyi rádióbeszédét kell a „demokrácia keresztelőjének” tekintenünk, amelyben Pacelli pápa egyértelműen megfogalmazta, hogy a demokrácia helyes formája tekinthető az egyház társadalmi tanításának leginkább megfelelő kormányzati rendszernek.

Az eszmetörténeti fejezetet – kronológiai szempontból is – követő tanulmányt Szabó Róbert történész, a magyar kereszténydemokrata párttörténet elismert kutatója jegyzi. Dolgozata a Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt történetének 1944–1949 közötti történetét foglalja össze: ismerteti a háború utolsó hónapjaiban megvalósuló pártalakítás nehézségeit, behatóan elemzi azokat a feszültségeket, amelyek egyfelől a világnézeti párt és a hagyományos klerikális vezetésű politikai formációk egyházi hierarchiában megtalálható hívei között, másfelől pedig a baloldali pártok és a kereszténydemokrata párt egyes irányzatai között jelentkeztek. A szerző végül bemutatja az 1947-es választásokat követően a parlamentbe bejutott, ellenzéki szerepet játszó Demokrata Néppártot alkotó főbb társadalmi csoportokat, a frakció tevékenységét és a párt vezetőinek emigrációba kényszerülését.

A koalíciós időszak lezárultát követően 1949-re kialakuló egypártrendszer keretei között – az 1956-os forradalom napjait leszámítva – a kereszténydemokrata pártnak egészen a rendszerváltásig nem lehetett szerepe a magyar politikai életben. A kötet magyar párttörténettel foglalkozó egységének utolsó két fejezete ennek a sajátos magyar útnak a következményeit elemzi: Petrás Éva második – az egész könyvet lezáró – tanulmánya az emigrációba kényszerült kereszténydemokrata politikusok tevékenységét, és az 1989-ben a Kereszténydemokrata Néppárt (újja)alapításában, valamint az európai kereszténydemokrácia intézményrendszeréhez való kapcsolódásban játszott szerepét ismerteti.

Az 1989 utáni párttörténet főbb elemeit, izgalmas módszertani megközelítésben Kiss Mária Rita politológus ismerteti az egység harmadik fejezetében. Részben, mivel a szisztematikus párttörténetírás feltételei még nem adóttak, részben pedig mivel „egy párt karakterének bemutatása kétségtelenül az identitásstratégiák oldaláról közelíthető meg a legsikeresebben” (738.), a szerző a politikai gondolkodás dimenziójában vizsgálja, milyen identitáselemekből építkezett 1989 és 1998 közötti a KDNP. Az elemzés során Kiss megállapítja, hogy a párt indulásának időszakában a konkuráló identitások közül a történelmi hagyomány legitimáló erejénél fogva a történelmi párt imázsa dominált. A KDNP politikai karakterének modernizálását célzó 1992. áprilisi kereszténydemokrata kongresszus eredményeként utóbb a múltpolitikai identitáselem háttérbe szorult és a kereszténydemokrata elveken alapuló világnézeti pártjelleget hangsúlyozó tényezők kerültek előtérbe. A 20. század utolsó éveiben kibontakozó belső vita végül a nemzeti elemeket hangsúlyozó csoportok és az európeér pártimázsra építő elképzelések közötti ellentétek elmélyülése, illetve a tényleges néppárttá váláshoz szükséges szövetségi politika eltérő irányai közötti – részben hatalomtechnikai – küzdelmek okán bontakozott ki.

A 20. század második felének európai politikatörténetét kutató szakemberek számára megkerülhetetlen alpmű magyar kiadása, kiegészülve a hazai kereszténydemokrácia eszme- és párttörténetét összefoglaló tanulmányokkal fontos kötettel gazdagítja a magyar nyelvű szakirodalmat. A vaskos, ám ízléses kivitelben megjelent, leginkább talán kézikönyvként használható művet nemcsak a politológusok vagy a történészek, de az európai integráció folyamata és a kereszténydemokrácia története, vagy általában véve a politika iránt érdeklődő laikus olvasók is haszonnal forgathatják.

Fejérdy András

Glatz Ferenc

KONZERVATÍV REFORM.

Klebensberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Burucs Kornélia.

Kossuth Kiadó, Bp., 2016. 922. o.

Aki felnőtt fejjel élte meg a nyolcvanas éveket, emlékszik rá, milyen virágzó korszakában járt akkoriban a történeti irodalom. Utólag visszatekintve, a helyzet világos: még nem látott a diktatúra vége, de a nyilvánosság kereteit már feszegette a szabadabb beszéd igénye. A csehszlovákiai bevonulás (1968) óta már nálunk is létezett a szamizdat-irodalom, sőt, ennek új hulláma indult el a lengyelországi katonai puccs (1981) elleni tiltakozással. A legális irodalomban épp ezért természetesnek számított az áthallásos kettős beszéd, és a diktatúra kulturális politikájának irányítói a tiltás-tűrés-támogatás rendszerében méricskéltek folyton, mit visel el a rendszer, miképp lehet úgy féken tartani a szájakat idehaza, hogy közben odakinn, Nyugat felé még el lehessen játszani a valójában nem létező szólásszabadság fikcióját. Klasszikus példa, hogy miközben Illyés Gyula korszakos remekműve, a diktatúra iszonyatos személyiségromboló penetrációját fölülmúlhatatlan drámai erővel ábrázoló *Egy mondat a zarnokságról* című műve idehaza természetesen tiltottnak számított, a verset – a Nyugat számára, a rendszer „liberalizmusának” bizonyítékaként – „simán” kiadatták a Marsilio Editori velencei magánkiadóval 1986-ban.

Ilyen körülmények között a kor olvasóközönsége ráérezett arra, hogy a történelmi olvasnivaló – még a régen elmúlt korokkal foglalkozó is – tulajdonképpen a hiányzó politikai irodalom szerepét tölti be. A városvédő mozgalom, a múlt emlékeinek ápolása, a köztéri szobrokkal, emlékművekkel való törődés szellemi környezetét kiadványok százai, ezrei támogatták, világossá téve a nyilvánvaló összefüggést: ha a demokráciáért és a függetlenségért küzdő eleink törhetetlen erejét dicsérjük, valójában a diktatúra szeme láttára, megakadályozhatatlanul követeljük itt és most a rendszerváltozást! Ebben a szellemi virágzásban persze keveredett a mítosz és a tudomány, a vágyálmok és a tények, de mindezt érzelmileg hitelesítette az a közérzés, amely alkalmasnak találta mindezt a rendszer elleni tiltakozásra. Hatékonyága éppen abban rejlett, hogy közvetlenül nem lehetett „rajtakapni”: mivel a „puha diktatúra” légkörében, a tudományos megszólalás ideológiai-politikai kontrolljának lazulása idején a rendszer vezetői maguk is fontosnak hirdették a történelmi hagyományok ápolását, így ekkoriban már nemigen tudtak védekezni az ellen, ha ügyes írástudók épp e hagyomány segítségével leplezték le áttételesen a diktatúra hazugságait.

Aki majd megírja az MTA Történettudományi Intézetének e korszakbeli történetét, alighanem igazat ad nekem abban, hogy az 1970–80-as években a szaktudományos és a népszerűsítő-ismeretterjesztő történeti irodalom iránti páratlan tömegigény magas színvonalú kielégítésében, e folyamat mindinkább rendszerkritikus irányba történő ügyes terelésében, táplálásában, érzékeny mozgatásában igen jelentős szerepet játszottak az intézet vezetői és munkatársai. Ennek bázisát az adta, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikai klímában egyre inkább teret kapott a szakszerűség megbecsülése, a korábbi évek voluntarizmusának nyilvánvaló kudarcai után a tudomány valódi törvényszerűségeinek mind erőteljesebb érvényesítése. A korábban kötelező ideológiai „körítés” előbb kiüresedett, szimpla rutinná vált, majd mindinkább el is maradt, és a történettudomány megújulása egyszerre támaszkodhatott a fokozatosan „rehabilitált” idősebb generációk időtálló forrásfeltárási eredményeire, és ugyanakkor a fiatalabb

nemzedékeknek a nemzetközi társadalomtudományok új jelenségeiből merítő, friss ösztönzéseire. Amire tehát fölerősödött a történeti irodalom mint pszeudo-politikai nyilvánosság iránt a társadalmi igény, az a szakembergárda is együtt volt már, amely maradéktalanul meg tudott felelni a kihívásnak. Az új korszak indulását a *História* című történeti ismeretterjesztő folyóirat megalapítása jelezte 1979-ben, majd a könyvkiadók egyre-másra indították el hasonló profilú sorozataikat: ilyen volt a Kossuth Kiadónál a *Népszerű történelem*, a Gondolat Kiadónál a *Magyar História*, az Akadémiai Kiadónál a *Sorsdöntő történelmi napok*, a Helikonnál a *Labirintus* – és a sort még folytathatnánk.

Az előttünk fekvő kötet szerzője, Glatz Ferenc egyfelől e változások aktív résztvevője volt, hiszen alapító szerkesztőként állt a *História* élén. Másfelől a feladattal szembesülve erősen inspirálhatta az a tény, hogy az MTA Történettudományi Intézetében végzett kutatómunkájának egyik meghatározó vonulatát a 20. század legnagyobb magyar történetírói pályáveinek vizsgálata adta. Ennek során ráadásul nemcsak a szó szűkebb értelmében vett történetírás műhelyitkai, az alkotó személyiségek társadalmi környezetének rekonstrukciója, illetve az egyéni motivációk, a pszichológiai mikrofolyamatok érdekelték, hanem legalább ennyire a tudománypolitikai problémák is, az intézményszervezés, a kutatás és ismeretátadás szervezeti kérdései, ezek korszpecifikus fordulatai, alakulása. Úgy vélem, a *História* szerkesztésének sok évtizedes sikerében komoly szerepet játszott a szerkesztő e kettős irányultságú historiográfiai kutatómunkája, egy kivételesen nagy történetíró és kutatósszervező nemzedék életútjának, személyes viszontagságainak és időtálló szakmai eredményeinek mélyreható ismerete.

A kötet bevezető ajánlásában a szerző – a közösségi problémák természetén töprengő értelmiségi – a választott témával foglalkozás indítékai kapcsán a fentiekhez még hozzátesz egy fontos szempontot. Tán évezredes irodalmi toposzt követve, a társadalmi megrázkódtatások legtágabb magyarázatánál orvosi metaforát hív segítségül. Úgy látja, a társadalmi forradalmak olyanok, mint a kezeletlen beteg szervezetében föllépő roham, amelynek kiváltó baját ha időben fölismerik és kezelik, akkor a sokkhatás megelőzhető. A beteg bajait – mint tudjuk – az orvosi vizsgálat tárja fel, ám a társadalmi kórok szondázására az emberiségnek nincs ilyen külső szakembere: folyamatos önvizsgálatra van tehát szükség a gondok megelőző célú kimutatásához, és ez nem más, mint maga az oknyomozó történetírás, a történetész szakkutatás. Amiként pedig a helyes diagnózist a célszerű és határozott gyógyítás követi, vagyis az orvos folyamatos beavatkozása az egészség fönntartása érdekében, éppígy a társadalmi bajok terápiája a *konzervatív reform* lehet, a történelmi örökség problematikus elemeinek időben történő, megfelelő korrekciója a társadalmi béke és a nyugodt fejlődés biztosítása céljából. Mint írja: „a hagyományokat nem merevíteni kell, hanem minduntalan felülvizsgálni, karbantartani, ha kell, egy-egy elemét cserélni”, vagyis „folytonosan modernizálni kell, mert ha nincs folytonos reform, akkor jön a robbanás, a forradalom, a pusztulás árán megújulás, vagy csak pusztulás...” (XXIV.) Tehát a bajok megelőzésére törekvés készségét kell kifejleszteni a társadalomban, majd a valóságformáló „terápiát” a lehető legerőteljesebb szakszerűséggel folytatni – ebben ismeri fel a megoldást.

Az orvos és a történetész helyzetének hasonlóságát a kiváló historikus, Marczali Henrik ars poeticája is idézi. Eszerint „az igazi történetírónak konzervatívnak kell lennie, mert ő tudja legjobban, minő nehéz az építés és milyen könnyű a rombolás. De haladónak is kell lennie, mert a történelem lényege a változás, és arra kell törekednie, mint-hogy az [ti. a változás] el nem kerülhető, hogy jobb állapotok következzenek be, ne pedig rosszabbak.” (306.) A kötet szerzője egykor erre figyelve kezdte kutatni, kik lehetnek ezen az úton elődeink? – és a válasz: „a kultúra történetével és történeti módszertannal foglalkozó kezdő kutatóként kerestem ilyen pontokat a magyar társadalom és Európa történetében. Akkor találtam rá erre a csapatra.” (XXVI.)

Mivel messzemenően tudatában van a történetírás elkerülhetetlen szubjektív meghatározottságainak, hozzáteszi: „A Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal *csapat* csak az én kutatási tematikámban csapat, mégis életművük áttekintése segít megérteni a magyar történeti és politikai gondolkodás történetét 1920–1949 között. És rehabilitációjuk története segít megérteni szellemi életünk történetét a rendszerváltásig.” (XX.) Néha elfogja a téma érdekességével kapcsolatos kétely is: „újrólolvassa e harminc-negyvenéves írásokat, belátom – naivitás tölti el a szövegeket, hit, hogy ugyanígy mindenkinek érdekes lehet egy régen elhalt kultúrpolitikus-gondolkodó intézményépítési terve, vagy egy történész írói megoldása.” (XX.) A válasza persze pozitív, ám ennek ellenére hősei teljesítményének „objektív” értékeit sem becsüli túl, mert amikor sorba veszi sikereiket és kudarcaikat, bizony hosszabb lesz ez utóbbi lista. „Pedig magukat a konzervatív reform mestereinek képzeltek” – szögezi le, ám ez nem befolyásolja ítéletét: „Tragikus csapat, ma már így látom, kudarcaik nem csak közvetlen utódaikra, de ránk, az 1989-es rendszerváltás nemzedékére is kihatnak...” (XXVII.)

A „csapat” kudarcai persze történeti távlatból nézve éppoly tanulságosak, mint eredmények, így vizsgálatuk mindenképpen messzemenően indokolt. Történetük főbb vonulatait – és a címadás igénye szerint ezáltal a „konzervatív reform” esélyeinek 20. századi alakulását a hazai történettudomány és tudománypolitika területén – a kötet oly módon mutatja be, hogy a szerkesztő, Burucs Kornélia egy kötetbe gyűjtötte Glatz Ferenc 1969 és 2001 között keletkezett, több tucatnyi tanulmányának, előadásának, jegyzetének, disszertációs tézisének és disszertációjának, könyvekhez írt előszavának vonatkozó tárgyú szövegcsoportjait. Ezek kapcsolata semmiképp sem esetleges: újrólolvassa nagyszabású mozaik sejlík föl előttünk, amely bátran támaszkodik az olvasó képalkotó fantáziájára. Csomópontokat, szerkezeti funkciójú íveket és motívumokat megragadva hívja elő valamiféle „egész” élményét, miközben kezdettől vállalja, hogy nem törekszik teljességre. Itt vethető fel a kérdés, hogy ilyen jelentős mennyiségű rész kutatás bázisán a szerző vajon miért nem azt az utat követte, hogy mindezt újraírva, komplett, új nagymonográfiában adja közre eredményeit? A választ nem tudjuk, mert erről nem szól a kötet élére illesztett „újrólolvasási ajánlás”. Találgatás helyett annyit jelezhetek, hogy a 917 oldal végére érve nem volt olyan érzésem, hogy ne lenne számomra érthető, mi a szerző máig érvényesnek tartott és vállalt véleménye hősei tetteiről, sorsáról, történelmi léptékű eredményeiről és kudarcaikról.

A kötet általános érdemei közül külön kiemelésre érdemes, hogy a 19–20. század fordulóján induló történész-nemzedék műveltségének és szakmai kapcsolatainak bemutatásánál – mondhatni, mintegy mellékesen – roppant széles képet fest arról a – természetesen tudott, ám ezerszálú kapcsolati hálójának milliárdnyi részletében mindmáig mégsem elég jól ismert – hatásmechanizmusról, amelyet a nagy német kultúrvilág, a német és osztrák egyetemek, kutatóintézetek, tudósok imponáló sora gyakorolt a magyar kollégákra. Ritkán egy kis Párizs vagy London, de szinte mindenkinél Bécs, Berlin, Lipse, München, Grác és társaik az elemi szintű tájékozódás, majd a magasabb színvonalú tudás elsajátításának és fokozatos bővítésének színterei. És az egyetemi évek csak a kezdet – az európai összehatások folyamatos megismerésében, követésében is döntő a német kollégákkal való kapcsolattartás, amely vezető történészeink mindegyikénél, kivétel nélkül megfigyelhető. E német hatás megrendítő méretére folyamatosan figyelemztetnek a kötet életrajzi és tanulmányai.

A határozott karakterű összbenyomás mellett arra is érdemes föl hívni a figyelmet, hogy a kötet számos elgondolkodtató vagy szórakoztató részlete azáltal is újabb jelentéssel gazdagodik, hogy az egykori első közléshez képest most esetleg más kontextusban kerül elének a lapokon. Ma is érvényes a szerző meggyőződése, hogy – sajnos vagy nem, de tény –, „a történeti kutatás ítéletei óhatatlanul kihatnak a jelen viszonyok megítélésére is. Tehát közvetlen politika.” (XXI.) Klebelsberg-stúdiumai során élesen szembesült

a dilemmával: „vajon mit kezdjen a történeti értékelés azokkal a szakszerűségükben időtálló programokkal, amelyeknek ideológiai célkitűzéseit (azaz társadalmi célrendszer-együttesét) meghaladottnak találja?” (13.) A kultúrfőlény ideológiájának neoneonacionista silányságát ugyanis Klebelsberg nyugat-európai jellegű, világszínvonalú intézményrendszerrel igyekezett biztosítani... Ez utóbbinak pedig kétségkívül számos időtálló értéke van. Ma is igaz, hogy nincs hatékony társadalmi reform az iskoláztatás fejlesztése nélkül, és az is nyilvánvaló, hogy a történettudomány társadalmi méretű és jelentőségű, igazán komoly eredményt csak műhelyteremtő iskolákkal és értékteremtő programokkal (pl. forráskiadás: *Fontes*) tud elérni, amelyhez pedig nem elegendő a magányos nagy egyéniségek támogatása, hanem tervszerű, csoportos összefogásra, egy fajta irányítottságra van szükség. (48.)

Visszaélve a recenziói szabadsággal, amire az jogosít fel, hogy 900 oldalas kötetet nem lehet minuciózus alaposan ismertetni, pár részletre külön is föl hívjuk az olvasó figyelmét. Miskolczy Gyula történetírása kapcsán például a szerző elismeréssel állapítja meg, hogy „ő vállalja az utólagos *konstrukció* szükségét, látja elkerülhetetlen voltát a történetírói munkában.” (174.) Mivel ezt a törvényszerűséget – amelyet az ún. posztmodern irodalomértelmezés újra joggal erősen hangsúlyoz – önmagára nézve is érvényesnek tekint, ezzel magyarázható az a stiláris gesztusa, hogy olyan történelmi nyelvet használ, amely egyértelműen a történeti kutatás adott pillanatát tekint a narratívára jelen idejének. Ezt azzal is hangsúlyozza, hogy időnként személyes kutatói benyomásait is beleszővi az elbeszélésbe. Ilyen jelenet Szekfű Gyula és a bécsi magyar történész-levéltáros kör egykori élettereinek bebarangolása a császárvárosban, melynek során ugyanakkor a további életútra nézve szemléleti erejű benyomásokkal gazdagodik: „Itt döbben rá az ember, milyen fontos a kis nemzetek számára a világgal mérni magunkat.” (XXIII.) Hasonlóan szemléleti jelentőségű az a rendszeres figyelmeztetése, mennyire „klasszikus” történelmi hiba, amikor a historikus öntudatlanul már az ábrázolt eseménysorozat végkifejletének ismeretében fogalmazza meg a kiindulási helyzet eredeti dilemmáit – és így akaratlanul is eltorzítja azokat, félresiklatja megértetésüket. (801–802.) Imponáló az a forráskritikai bravúr, ahogyan ifj. Andrássy Gyula kötetében (*A magyar állam főnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai, 1901–1911*) Szekfű Gyula aláhúzásait a történész koncepcióalkotási folyamatának pontosabb rekonstrukciójához és megértéséhez fölhasználja. (455–461.)

Bár fontosnak tartja Hóman Bálint szomorú sorsában a vele szemben elkövetett igazságtalanságok erkölcsi jóvátételét, emberi gyengeségéről egyértelmű az ítélete: „a konzervatív középosztálybeli karriervágya elnyomta benne a tudóst, és a karriert kínáló jobboldali kurzus a konzervatív liberális reformert.” (611.) Politikai tévedéseiről még súlyosabb véleményt kénytelen mondani: „Hóman Bálint [...] alapvetően tévedett a jól felismert helyzet értékelésében mint történész, és tevékenyen közreműködött mint politikus abban, hogy Magyarország tévútra kerüljön.” (628.) A kötetben ugyanakkor helyet kapott Hóman temetésén mondott búcsúbeszéde (2001) is, jelezve, hogy a történésznek kötelessége kimondani, ha a források tanúsága szerint valaki a közösség ellen vétkezett, de a halottak ellen nem visel háborút.

Végül egy szubjektív megjegyzés: szerintem a kötet egyik legragyogóbb szerkesztői döntése Hóman Bálint és Barbul Jenő levélváltásának (1941) újraközlése volt, amit 1988-ban egyszer már publikált Glatz Ferenc. Korunk közösségi hazugságainak szomorúan éleslátó kritikusa, Esterházy Péter egy helyen így ír: „Azt hiszem, a hatalom legnagyobb kísértése az emlékezetvesztés, az, hogy az ember már nem emlékszik, milyen is volt ő maga hatalom nélkül. Innen csak egy lépés, hogy ne emlékezzék azokra, akik nincsenek hatalomban. Az embernek a hatalomban folyvást ezért kell harcolnia, az emlékezetéért.” Nos, a közölt levélváltás tanúsága szerint Hóman Bálint reménytelenül elbukta a helyes

emlékezésnek ezt az erkölcsi csatáját. Az Észak-Erdélybe bevonuló magyar csapatok embertelen atrocitásait főlemlítő egykori könyvtáros kolléga és jóbarát, Barbul Jenő szavaira a nagyhatalmú miniszter a húsz évvel korábbi ellentétes megaláztatások kétségkívül igaz, de immár történelemmé fakuló főlemlítésével válaszolt – tanúságot adva kiáltó süketségéről azzal a konkrét, azonnali emberi jajkiáltással és szenvedéssel szemben, ami egykori barátja segítséget és megértést kérő mondataiból felsikoltott. Torokszorító az a reménytelenség, ahogyan a román könyvtáros-tudós megállapítja: „Ha mi ketten sem tudjuk megérteni egymást, mit várhatunk olyan emberektől, akik egyrészt nem ismerik olyan jól a lefolyt eseményeket, mint mi ketten és talán a tárgyilagosság és elfogulatlan-ság sincs meg bennük oly mértékben, mint mi bennünk.” (635–640.)

A roppant méretű anyagot átfogó, számos ponton elgondolkodásra, kitekintésre, szembenézésre készítő dilemmákat tárgyaló munka hasznos olvasmány a 20. századi magyar politikai és tudománypolitikai gondolkodás, továbbá a történetírás alakulásának, összetett okokból bekövetkező változásainak jobb megértéséhez. A Burucs Kornélia által gondosan szerkesztetett és *lege artis* sajtó alá rendezett, továbbá informatív jegyzetekkel kísért kötetet Demeter Zsuzsa válogatásában remek képanyag, Póto János összeállításában pedig tartalmas ajánló bibliográfia gazdagítja.

Csorba László